

Schuster-Šewc, Heinz

K wuwiću rozkazovaceje a prašaceje sady w hornjej a delnjej serbšínje

In: *Otázky slovanské syntaxe. II, Sborník symposia "Strukturní typy slovanské věty a jejich vývoj"*, Brno 20.-22.10.1966. Bauer, Jaroslav (editor). Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1968, pp. 339-342

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/120091>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

K WUWIĆU ROZKAZOWACEJE A PRAŠACEJE SADY W HORNJEJ A DELNJEJ SERBŠČINJE

Typy jednoreje sady su w słowjanskich rěčach wot najstaršeho časa konstantne. Měni so pak zdžěla jich zwonkowna forma. Wobkedźbujemy to wosebje pola rozkazowaceje a prašaceje sady. Byrnež je tendenca tutych změnow powšitkownjesłowjanska, tak je tola jich realizacija w jednotliwych rěčach wšelaka. Wopisanje historije słowjanskeje syntaksy je tohodla jenož móžne na zakładze dokładneje znajomosće wuwicowych modelow w jednotliwych słowjanskich rěčach samych. Runje tu ma pak słowjanska syntaksa w přirunanju z druhimi džělemi gramatiki hišće jara wjele nachwatać. Fakty, podate pola Miklosicha a Vondráka, su, wotpověduju tehdyšemu stawej přeslědženja słowjanskich rěčow, často hišće sporadiske a njekompletne. Slědowacy diskusiski přinošk prócuje so wo předstajenje ewolucije rozkazowaceho a prašaceho sadoweho typu w hornjej a delnjej serbščinje.

1. We wobłuku rozkazowaceje sady je za serbščinu charakteristiske to, zo so tu wosebje w delnjoserbščinje poměrnje dolho syntetiske formy imperatiwa w 3. sg. a zdžěla samo w 3. duala dźerža. Rozkazowace sady ze syntetiskim imperatiwom su w ds. pomnikach hišće poměrnje časte. Přirunaj:

Jakubica 1548: *Ten cłowjek... sam sebje skus* Kor. XI, 28; *ten ... njekradni* Eph. IV, 28; *ten samy wutward was* 2. Thes. II, 17; *Jedna žeńska wuc z milcenjem* 1. Tim. II, 11 atd.

Moller 1574: *Jeden drugeg njesy brjemje; mjo zwjesel bože słowo; Ten kněz zwigni; Cesć buži bogu* atd.

Tharaeus 1610: *Spusći se* 'šo.

Fabricius 1709: *Žeńska nahukni po śichu...* 1. Tim. II, 11; *Troštuj waše hutšoby a hobotwarži was we šyknom dobrem slowje a statku; Za waju wěru wama se stani* Mat. 9, 29; ..., *ten njekšadn wěcy, želaj pak wjele wěcy a hugbaj něšto dobrego...* Eph. IV, 28 atd.

Fryco 1795: *Zezezo a kupor bužtej* 5. Moz. 33, 25.

Ze syntetiskimi formami imperatiwa zetkawamy so tu samo hišće w 19. a 20. lětstotku. Přir. *Pomagaj bóg ší, ty rjedne žowčo* (Haupt—Smoler); *Nježarž pon nicht se za stworišela z gjardeju myslu* (Kosyk); *Strowje buži wašej narodnošći* (Kosyk); *Nětk buž pak z nowotki zjadnošć a z nowotki zbužona lubošć* (Kosyk); *Bog zdžarž ju a was!* (Witkoje); *Žěk buž tek tej dobrej ruce* atd.

Poměrnje dolhe zdžerženje syntetiskich formow imperatiwa zwisuje drje w delnjoserbščinje ze synym wliwom cyrkwinskeje rěče na wuwice ds. spisowneje rěče, wono je pak zdobom tež wuraz periteriskeho charakteru delnjoserbšćiny. W susodnej hornjoserbščinje njewustupuje syntetiska forma — podobnje kaž w druhich zapadnosłowjanskich rěčach — w tajkej šěrokošći.

Wona je so tu hižo so 16. lëtstotka zhubila a wobmjenzuje so pozdžišo jenož na někotre z cyrkwinskej rěču zwjazane wobroty, kiž so tež w džensnišej rěči hišće namakaja. Přir.

Warichius 1597: *Woswjećeno budź twoje mjeno; Twój swjaty jandžel budź zomnu;*

Matthaei 1721: *chwata budź bohu wěčnemu;*

Biblia: *Přindź k nam twoje kralestwo; twoja wola so stań; dale: Bohu budź. džakowano* (Andricki); přirunaj tež hs. postrow *Wjeršn pomhazy* (wur. *bjez pomazj*). Delnjoserbskim přikładam wotpowědowace městna w hs. bibliji maja zwjetša hižo analytiske formy imperatiwa (Biblia 1728: *Žónska njech wuknje we mjełčenju...* 1. Tim. II, 11; *Štóz kranyl je, ton njekran wjacj, ale njech so procuje, a džěta z rukomaj něšto dobre...* Eph. IV, 28).¹

Tež w delnjoserbsčinje jewja so wot 16. lëtstotka hižo bohaće analytiske formy. Wone tworja so z pomocu partikla *daši* // *daš* (zapadna delnjoserbsčina) a *njech* // *njechaj* (wuchodna delnjoserbsčina, Jakubica), na př. *Daši nět cart, hela warcy; Daš jomu pomožo; Daši wachuju; Daši woni te tam slěže* atd. (Moller 1574); *Ten njech spiwa psalmy* Jak. V, 13; *njech ja chcu* L. VI, 42; *njech prjeježemy* L. VIII, 22; *njech jemy* L. XV, 24; *njech sebjě samemu pomože* L. XXIII, 35 atd. Jakubica 1548); *Daši pak cłowjek sam se spytujo a tak daši jě wot tego klěba* (Fabricius, Kor. XI, 28).

W hornjoserbsčinje tworja so analytiska forma kaž pola Jakubicy z pomocu *njech*. Přir. pola Warichiusa 1597: *Njech te džěcatka ke mni přindu; Hew njech sebjě te prjeršćenje...* *zawdatej*; Haupt—Smoler 1841: *Hdyž njemože być suknička, njech je cholowa*; podobnje kaž pola Jakubicy hodži so *njech* tu tež při imperatiwje trjebać: *Duž, bratřa, njech sej nalijmy* (ČMS 1865, str. 274). Wosebitu kedźbnosć zasluža sej w zwisku z wuwicóm tuteje sadoweje konstrukcije ds. analytiske formy na *daši* // *daš*. Wone su přiwuzne z ruskimi a južnosłowjanskimi padami kaž stcsł. *da nikoliže ploda otr tebe ne bōdetř*; slowen. *da bi bog dal!* schr. *o da bi došao!*; rus. *Da pridet k nam mir i soglasije; Da nizojdet prawda!* (Da!); *Da zdravstujet Sovetskaja armija!*; *Da pogibnet vrag!* atd. Ze zakładom je tu zhromadna prasl. partikla *da*, kotraž bu w ds. přez *ti* rozšěrjena. Wona mješe prawdopodobnje přenjoťnje namołwjacu (něm. *auffordernd*) funkciju, kotraž jewi so tež zdžěla hišće w južnosłowjanskich přikładach. Ale hižo w starocyrkwinosłowjanskej rěči počnje so wona wužiwać za zwuraznjenje přeća a rozkaza w 3. sg. Tuta tendenca je so pak jenož w delnjoserbsčinje wuwila k systemowemu elementej. Zajimawa je tu přiwuznosć mjez delnjoserbsčinu a južnosłowjansko-ruskimi rěčemi! Druhe zapadnosłowjanske rěče njejsu drje partiklu *da* w horjeka mjenowanej funkciji docyla znale. W „Słowniku Staropolskim“ podaty přikład *Da zdrow data* (pro tata?) z lěta 1437 je pře njejasny, zo by nam jako dopokaz za eksistencu tuteje partikle w zapadnosłowjanskich rěčach slůžić móhl.

W južnosłowjanskich rěčach sta so *da* pozdžišo z wuchadžišćom wobsahowych a finalnych sadow (stcsł. *raci, da kamenie se chlēbi bōdetř* Mat. 4, 3 Zogr, schr. *Kaže da se ne boji da će umrijeti od gladi...*, Maret, 560; *jer se boji, da ga ne probudi*, Maret. 497; boľh. *tako mi je strach da ne minet nekako skroze nas, da viplenet*, Miletič).

¹ Přirunaj pak tež pola Radyserba—Wjele: *Haj, měr bydl radosćiwj na zelenej zemi, a na rjanych honach serbskeho kraja.*

Wuwice tutoho zestajeneho sadoweho typu dyrbimy sej myslíc tak, zo bě poměr mjez woběmaj džělomaj přenjoťnje parataktiski. Přejace a rozkazowace sady wudospolnowachu jako samostatne elementy (jednore sady) jenož předchadžace wuprajenje, zwuraznjene z pomocu někajkeho werba dicendi, voluntatis a studii et expectandi. Hakle počasu dósta so druhi džěl do wušeho syntaktiskeho zwiska z přěnim džělom, a přenjoťnje samostatne přejace a rozkazowace sady stawachu so pomaľku z wotwisnymi džělemi (pódlanska sada) předchadžaceho wuprajenja (hlowna sada). Z parataktiskeho poměra nasta hypotaktiski. Partikla *da* přetwarori so do konjunkcije. Widźimy tu, zo je tež južnosłowjansčina spočatnje znać dyrbjała podobny typ jednoreje sady z *da*, kaž mamy jón džensa hišće w delnjoserbšćinje. Wón bu w južnosłowjanskich rěčach jenož pozdžišo w zwisku z wuwicom hypotaksy systemowje hinak wužity.

W delnjoserbšćinje so wšak tuta změna njesta a konstrukciji na *daši* // *daš* stašej so z krutym wobstatkom rozkazowaceje sady. Wuprajenje kaž *Pšosu, daši pšižo* ma tu plaćiwosć dweju, dospołnje samostatneju sadow (parataksa). Za zwuraznjenje wotwisneho přěca we wobsahowej a finalnej sadze wužiwa delnjoserbšćina zestajany sadowy typ na *aby* (*Pšosach tu starku, aby někaku serbsku ariju z młodošći spěwała; Stupichmy po namšy hyšći raz do cerkwe, aby sebje ju tšochu wobglědali*, Witkojc).

Za to pak móže konstrukcija z *daši* // *daš* w delnjoserbšćinje tworíc wobstatk koncesiwnje zestajeneje sady, na př. *Daš se zwignu wšykne duchy, ja som slěpy nět a głuchy!* (Witkojc), přir. tež hs. *Njeh je stara wěcha, je wšak tola třěcha* (přisl.).

2. Prašaca sada charakterizuje so w serbšćinje podobnje kaž w druhich słowjanskich rěčach hlownje přez intonaciju a změneny słowlěd (*nan je na džěle* → *je nan na džěle?*). Nimo toho zesylnja so prašenje w serbšćinje přez rjad wosebitych prašacych partiklow, kiž su zdžěla jenož za serbšćinu charakteristiske.

Partikla *-li*, wona jewi so jenož w alternatiwnym prašenju a měješe drje w serbšćinje wot spočatka hlownje funkciju doraza. Jeje frekwenca je poměrnje słaba a wona w nowšim času dale a bóle woteběra. Tež tu zdawa so delnjoserbšćina w přirunanju z hornjoserbšćinu być bóle konserwatiwna.

Delnjoserbšćina: Jakubica 1548: *Jsy-li ten kral tych Žydow? Chćeće-li wy, abych...*, *Pak-li sol budže njeslona, cym wosoliće?* Chojn. 1650, Fabricius 1709: *Sy-li božy syn?* Fabricius 1709: *Coš-li strowy buš?*; *Bužoš-li ty... pòstawiš?*; Hauptm. Gram. 1761: *Jo-li to waju syn?* *Sy-li ty ten pšiducy?* *Maš-li to na mysli?* Haupt—Smoler 1841: *Bužoš-li zazej tam rejtowaš?* *Rozmjejtej-li* (narěč, Lutoboř).

W ds. rozšěrja so *-li* často tež přez *-c* abo samo přez *-k* // *-ch*, na př. *sy-lic, sy-lik?* *Ma-lic traš a rosć?* (Witkojc), *Je-lik won doma?* (Mužakowska narěč), *Jo-lich tyn doma?* (Zlykomorowska narěč).

W staršej delnjoserbšćinje wužiwaše so w zwisku z njegowanym prašenjom jako wosebita prašaca partikla *toli*, na př. *Toli njejo ten Dabidowy syn?* (Mat. 12, 23); *Toli njegronje jogo mašeri Marja?* (Mat. XIV, 55); *Toli njejo jich žaseć hucysčonych?* (Luk. 17, 11); *Toli njejsčo wy šėlne?* (Hauptm. Gram. 1761). Jedna so tu wo kompoziciju pronomina *to* z partiklu-*li*, přir. tež stsl. *toli* „insofern“ a pól. *atoli* „aber, jedoch“. Zda so, zo zwuraznja ťu *toli* na spočatku samostatne powšitkowne prašenje, kotrež so hakle w druhim džělu konkretizuje. *Toli* mohło so tu tohodla wobhladować jako samostatna sada.

Hornjoserbščina: *Sy-li boži syn?* (Biblia); *Spomniš-li na mnje, mój rjany luby...* (Haupt—Smoler); *Chceš-li być moje holičo?* (Haupt—Smoler). W přitomnej hornjoserbščinje so direktne prašenja z -li faktisce wjace njejewja. Tež w ludowych bajkach, kiž maja hišće poměrnje konserwatiwnu řeči, njenamaka so hižo žadyn příklad z -li (*Psyčko, kóčka, směm? Nimaš wjace džěči?* atd.).

Partikle hs. *ha*, *da*, ds. *ga*. K podšmórnenju direktneho prašenja trjebatej serbščinje wot dawna tež partikle *ha* // *ga* a *da*. Tute partikle sčěhuja pak njeposrědnje prasłow. **ga*. **da*, pak su to zjednorjenja přerjotneho **kęgda* abo **ęgda*, přir. *Etymologický slovník slovanských jazyků, ukázkové číslo*, Brno 1966, str. 22—25. Wot časa serbskeho wozroźdenja pisa so *da* jako *dha* (hlej Słownik Pfuła). W starších pomnikach jewi so *dha* (Warichius) a *da* (hlej H. Zejler, *Gramatika*, C. Bose, *Wand-deutsch. Wörterbuch* a dr.). Příklady:

Hornjoserbščina: *Sy ha // da to wědzał?* *Maš ha // da čas?* *Jo ha hewak póten hišći něšto?* (narěč); *Sće da tež wy hišće njerozumni?* (Biblia); *Sy dha wózhriwy Pětr?* (Bajka); *Maće dha tu chorta hišće* (Bajka).

Delnjoserbščina: *Co da wy chćeće?* *Čto da može wuzbožyc?* (Jakubica); *Njejsćo ga wy šelne?* (Hauptm., Gram); *Njejsy ga to pjerwjej wježel?* (Haupt—Smoler); *Cošliga?* (Hauptm., Gram); *Su ga Serby hyšći žywe?* (Bjero) atd.

Partikle hs. *hač* (stare *ač*), ds. *lěc* (**ač-ь*, **lě-čь*). Tute partikle zabajeja wosebje wotwisne prašenja; po woznamje wotpowěduja něm. *ob* a č. *zdali*. Příklady:

hs. *Njewěm, hač je tam byt. Štó wě, hač bě šćuka abo lin*; ds. *A glědach wšednje w starosći, lěc tek jej wody njebrachujo* (Witkojc); *Sudźće wy sami to, lec to prjed Bogem prawe je* (Jakubica).

Při njewotwisnym prašenju wustupuje *hač* // *lěc* jenož zřědka: *Hač ničo wo Serbach njewě?* (Andricki); *Lěc wy hyšći pši mjasecku w šišynje tam cowašo?* (Witkojc).

We wudospołnojowacych abo słownych prašenjach wustupuja jako prašace partikle jenož *ha* // *ga* a *da*: hs. *Hdžeha sy byt? Štoha sy činit?* ds. *Dyga sy ty how pšišet?* (Biblia); *Syłojk, pšec ga ty mě bužiš z mojog ředneg cowanja?* (Witkojc).

Charakteristiske je za hs. ludowu řeč měšenje prašaceje adw. pronomow *kotry*, -a, -e a *kajki*, -a, -e. Mjez tym zo wužiwa spisowna řeč jednotnje *kotry*, -a, -e (*Z kotrym ćahom sy přijěł?*), namakamy w narěčach w słownych prašenjach tež pronomen *kajki*, -a, -e (*Z kajkim ćahom sy přijěł? Na kajkim polu sće džěłali?*). Přir. w tutym zwisku stč. *Kakú omluvu nesete proti člověku tomuto?* (Bauer, *Problematika vývoje základních větných typů v slovanských jazycích*).